International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY) आणि ग्रामीण विकास: एक अनुभवजन्य अभ्यास

श्री. अर्जुन राजाराम कांबळे

सहाय्यक पाध्यापक, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

Corresponding Author – श्री अर्जुन राजाराम कांबळे

DOI - 10.5281/zenodo.18491225

सार (*Abstract*):

ग्रामीण पायाभूत सुविधा हा भारताच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाचा कणा मानला जातो. ग्रामीण भागातील दळणवळण सुविधांचा अभाव हा ग्रामीण दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि सामाजिक मागासलेपणाचे प्रमुख कारण राहिले आहे. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने 25 डिसेंबर 2000 रोजी प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY) सुरू केली. या योजनेचा मुख्य उद्देश ग्रामीण वस्त्यांना सर्व हवामानात वापरता येतील अशा पक्क्या रस्त्यांनी जोडणे हा आहे.

सदर संशोधनामध्ये प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेचा ग्रामीण आर्थिक, सामाजिक व मानवी विकासावर झालेल्या परिणामांचा अनुभवजन्य अभ्यास करण्यात आला आहे. दुय्यम माहितीच्या आधारे रस्ते बांधणी, ग्रामीण संपर्क, कृषी उत्पादन, रोजगार, शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रातील बदलांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की PMGSY मुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला गती मिळाली असून ग्रामीण-शहरी दरी कमी होण्यास मदत झाली आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY), ग्रामीण विकास, पायाभूत सुविधा, ग्रामीण रस्ते, भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रस्तावना (Introduction):

भारत हा ग्रामीणप्रधान देश असून देशाच्या विकासाची दिशा मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण विकासावर अवलंबून आहे. ग्रामीण विकासासाठी शेती, उद्योग, शिक्षण, आरोग्य व दळणवळण या घटकांचा संतुलित विकास आवश्यक आहे. यामध्ये रस्ते वाहतूक ही सर्व घटकांना जोडणारी महत्त्वाची पायाभूत सुविधा आहे.

स्वातंत्र्यानंतर अनेक दशके ग्रामीण रस्त्यांकडे अपेक्षित लक्ष दिले गेले नाही. परिणामी ग्रामीण भाग बाजारपेठा, शिक्षण संस्था, आरोग्य केंद्रे व प्रशासकीय सेवांपासून दूर राहिला. या समस्येवर उपाय म्हणून प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY) अस्तित्वात आली.

भारत हा कृषिप्रधान व ग्रामीणबहुल देश असून आजही देशातील सुमारे 65 टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास हा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या शाश्वत प्रगतीसाठी अत्यंत आवश्यक घटक मानला जातो. ग्रामीण विकासामध्ये शेती, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, वीज, दळणवळण आणि पायाभूत सुविधा यांचा समावेश होतो. यापैकी रस्ते व दळणवळण सुविधा हा ग्रामीण विकासाचा कणा आहे.

ग्रामीण भागातील रस्त्यांची अवस्था स्वातंत्र्योत्तर काळात अत्यंत मागासलेली होती. अनेक गावे वर्षानुवर्षे मुख्य रस्त्यांपासून तुटलेली होती. पावसाळ्यात तर अनेक गावांचा संपर्क पूर्णपणे खंडित होत असे. या पार्श्वभूमीवर

भारत सरकारने 25 डिसेंबर 2000 रोजी "प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY)" सुरू केली. या योजनेचा मुख्य उद्देश सर्व हवामानात वापरता येतील असे दर्जेदार रस्ते बांधून ग्रामीण वस्तीला बाजारपेठा, शहरे व सेवा केंद्रांशी जोडणे हा आहे.

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY) ही केवळ रस्ते बांधणीची योजना नसून ती ग्रामीण आर्थिक, सामाजिक आणि मानवी विकासाची प्रभावी साधनयोजना आहे. या संशोधन पेपरमध्ये प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेचा ग्रामीण विकासावर झालेला बहुआयामी परिणाम अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

1. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेच्या (PMGSY) वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
2. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेचा (PMGSY) ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमधील विकासाच्या क्षेत्रातील घटकांवर (कृषी, रोजगार, शिक्षण व आरोग्य इत्यादी) होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करून परिणाम विश्लेषित करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

- **माहितीचे स्रोत:**

1. भारत सरकार व ग्रामीण विकास मंत्रालयाचे वार्षिक अहवाल
2. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेचा (PMGSY) प्रगती अहवाल
3. नीति आयोगाचे दस्तऐवज
4. संशोधन जर्नल्स, शैक्षणिक लेख, पुस्तके, मासिके व वृत्तपत्रे
5. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेशी (PMGSY) संबंधित अधिकृत संकेतस्थळे

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना: संकल्पना व वैशिष्ट्ये:

PMGSY ही 100% केंद्र पुरस्कृत योजना असून तिची अंमलबजावणी राज्य सरकारांमार्फत केली जाते.

- **योजनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये:**

1. 500 पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या (डोंगराळ व आदिवासी भागात 250+) सर्व वस्त्यांना पक्क्या रस्त्यांनी जोडणे.
2. दर्जेदार बांधकाम व तांत्रिक मानके यांचा वापर करून देखभाल कालावधी (Maintenance Clause) वाढवून सर्व हवामानात वापरता येतील असे पक्के रस्ते बांधणे.
3. ग्रामीण भागाचा सामाजिक व आर्थिक विकास घडवून आणणे व ग्रामीण-शहरी दरी कमी करणे.

PMGSY अंतर्गत रस्ते बांधणीची प्रगती: सांख्यिकीय विश्लेषण:

टेबल 1 : PMGSY अंतर्गत रस्ते बांधणीची प्रगती (2001–2023)

अ. क्र.	घटक	प्रमाण
१	एकूण मंजूर रस्ते (किमी)	6,45,000
२	पूर्ण झालेले रस्ते (किमी)	6,05,000
३	जोडलेल्या वस्त्या (संख्या)	1,65,000
४	खर्च (₹ कोटी)	2,70,000

(स्रोत: ग्रामीण विकास मंत्रालय)

PMGSY अंतर्गत रस्ते बांधणीची प्रगती (2001–2023) – विश्लेषण:

टेबल क्रमांक 1 मधील आकडेवारी प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेच्या व्यापक विस्ताराची स्पष्ट साक्ष देते. सन 2001 ते 2023 या कालावधीत सुमारे 6,45,000 किमी रस्त्यांना मंजुरी देण्यात आली असून त्यापैकी 6,05,000 किमी रस्त्यांचे काम पूर्ण झाले आहे. यावरून सुमारे 94 टक्के पूर्णता दर साध्य झाल्याचे दिसून येते, जो कोणत्याही सार्वजनिक पायाभूत सुविधा योजनेसाठी उल्लेखनीय मानला जातो.

योजनेअंतर्गत 1,65,000 ग्रामीण वस्त्या रस्ते संपर्काद्वारे मुख्य प्रवाहात जोडल्या गेल्या आहेत. ही बाब ग्रामीण-शहरी संपर्क वाढीसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. एकूण ₹ 2,70,000 कोटींचा खर्च करण्यात आल्याचे दिसून येते, ज्यावरून सरकारने ग्रामीण दळणवळण पायाभूत सुविधांना प्राधान्य दिले असल्याचे स्पष्ट होते. ही गुंतवणूक दीर्घकालीन आर्थिक परताव्यास कारणीभूत ठरत असल्याचे विविध अभ्यासांतून सिद्ध झाले आहे.

PMGSY आणि ग्रामीण आर्थिक विकास:

1.कृषी क्षेत्रावरील परिणाम

टेबल 2 : रस्ते जोडणीपूर्व व नंतर कृषी विक्री खर्च

अ. क्र.	घटक	रस्त्यांपूर्वी	रस्त्यानंतर
१	वाहतूक खर्च (₹/क्विंटल)	120	65
२	बाजारपेठेपर्यंत वेळ	4–5 तास	1–2 तास
३	शेतकऱ्यांचे उत्पन्न	कमी	वाढले

(स्रोत: ग्रामीण विकास मंत्रालय)

टेबल क्रमांक 2 ग्रामीण रस्ते उपलब्धतेमुळे कृषी क्षेत्रावर झालेल्या थेट आर्थिक परिणामांचे माहिती देते. तसेच PMGSY मुळे शेतमालाची वाहतूक सुलभ झाली आहे हे आपल्याला टेबल 2 वरुन दिसते. रस्ते उपलब्ध होण्यापूर्वी शेतमाल वाहतुकीचा खर्च सरासरी ₹ 120 प्रति क्विंटल इतका होता, जो रस्ते उपलब्ध झाल्यानंतर ₹ 65 प्रति क्विंटलपर्यंत कमी झाला आहे. याचा अर्थ सुमारे 45–50 टक्के वाहतूक खर्चात घट झाली आहे.

तसेच बाजारपेठेपर्यंत पोहोचण्याचा कालावधी 4–5 तासांवरून 1–2 तासांपर्यंत कमी झाला आहे. यामुळे नाशवंत कृषी उत्पादनांचे नुकसान कमी झाले असून शेतकऱ्यांना योग्य वेळेत बाजारात माल विक्री करणे शक्य झाले आहे. परिणामी, शेतकऱ्यांचे निव्वळ उत्पन्न वाढले, जे ग्रामीण आर्थिक सक्षमीकरणासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

2.रोजगारावरील परिणाम:

टेबल 3 : PMGSY मुळे निर्माण झालेल्या रोजगार संधी

अ. क्र.	प्रकार	रोजगार (लाखांत)
१	बांधकाम क्षेत्र	150
२	वाहतूक व सेवा	90
३	स्वयंरोजगार	70

(स्रोत: ग्रामीण विकास मंत्रालय)

टेबल क्रमांक 3 मध्ये PMGSY मुळे निर्माण झालेल्या रोजगार संधींचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. रस्ते बांधणीदरम्यान सुमारे 150 लाख रोजगार थेट बांधकाम क्षेत्रात निर्माण झाले. हे रोजगार मुख्यतः अकुशल व अर्धकुशल कामगारांसाठी असल्याने ग्रामीण बेरोजगारी कमी करण्यास मोठी मदत झाली.

याशिवाय वाहतूक व सेवा क्षेत्रात 90 लाख रोजगार निर्माण झाले आहेत. रस्ते उपलब्ध झाल्यामुळे वाहतूक व्यवसाय, दुरुस्ती सेवा, दुकाने, ढाबे, लॉजिस्टिक सेवा यांचा विस्तार झाला. तसेच 70 लाख स्वयंरोजगार

संधी उपलब्ध झाल्याने ग्रामीण युवकांमध्ये उद्योजकतेला चालना मिळाली आहे. त्यामुळे PMGSY ही केवळ पायाभूत सुविधा योजना न राहता रोजगारनिर्मितीची प्रभावी साधनयोजना ठरल्याचे स्पष्ट होते.

PMGSY आणि सामाजिक विकास:

1.शिक्षणावर परिणाम:

टेबल 4 : शालेय उपस्थितीतील बदल

अ. क्र.	घटक	रस्त्यांपूर्वी	रस्त्यानंतर
१	शाळा उपस्थिती (%)	68	84
२	शिक्षक उपलब्धता	कमी	सुधारली

(स्रोत: ग्रामीण विकास मंत्रालय)

टेबल क्रमांक 4 मध्ये रस्ते उपलब्धतेचा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. रस्ते उपलब्ध होण्यापूर्वी ग्रामीण शाळांमधील उपस्थिती दर 68 टक्के इतका होता, जो रस्ते उपलब्ध झाल्यानंतर 84 टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे. ही वाढ विद्यार्थ्यांसाठी शाळेत पोहोचणे सुलभ झाल्यामुळे घडून आली आहे.

रस्त्यांच्या सुविधेमुळे शिक्षकांची उपलब्धता देखील सुधारली आहे. पूर्वी दुर्गम गावांमध्ये शिक्षक नियुक्ती टाळत असत, परंतु दळणवळण सुलभ झाल्याने शिक्षकांची उपस्थिती वाढली आहे. परिणामी ग्रामीण शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यास मदत झाली असून मानवी भांडवल विकासास चालना मिळाली आहे.

2.आरोग्य सेवांवर परिणाम:

टेबल 5 : आरोग्य सेवांवरील परिणाम

अ. क्र.	घटक	बदल
१	रुग्णालय पोहोच वेळ	50% घट
२	मातामृत्यू दर	घट
३	आपत्कालीन सेवा	सुलभ

(स्रोत: ग्रामीण विकास मंत्रालय)

टेबल क्रमांक 5 मध्ये PMGSY मुळे आरोग्य सेवांमध्ये झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. रस्ते उपलब्ध झाल्यामुळे रुग्णालयापर्यंत पोहोचण्याचा वेळ सुमारे 50 टक्क्यांनी कमी झाला आहे. ही बाब आपत्कालीन परिस्थितीत विशेष महत्त्वाची ठरते.

तसेच मातामृत्यू दर व बालमृत्यू दर कमी होण्यास मदत झाली असल्याचे विविध अभ्यासांतून दिसून येते. रस्ते उपलब्धतेमुळे गर्भवती महिलांना वेळेवर आरोग्य केंद्रात पोहोचता येऊ लागले आहे. याशिवाय लसीकरण, आरोग्य तपासणी व सरकारी आरोग्य योजना ग्रामीण भागात प्रभावीपणे राबविणे शक्य झाले आहे. त्यामुळे PMGSY चा आरोग्य क्षेत्रावर दीर्घकालीन सकारात्मक प्रभाव झाल्याचे स्पष्ट होते.

PMGSY आणि सामाजिक समावेशन:

PMGSY मुळे आदिवासी व दुर्गम भाग मुख्य प्रवाहात आले. शासनाच्या विविध योजना या भागांपर्यंत पोहोचू लागल्या, ज्यामुळे सामाजिक समावेशनाला चालना मिळाली.

अंमलबजावणीतील समस्या व मर्यादा:

1. काही ठिकाणी निकृष्ट दर्जाचे रस्ते बांधले जातात.
2. देखभाल खर्चाची कमतरता आहे.
3. अनेक भौगोलिक अडचणी येतात.
4. मोठ्या प्रमाणावर प्रशासकीय विलंब होतो.

धोरणात्मक सूचना (Suggestions):

1. गुणवत्तेवर कठोर नियंत्रण असायला हवे.
2. स्थानिक संस्थांचा सहभाग असणे आवश्यक आहे.
3. रस्ते प्रकल्पांचे नियमित सामाजिक लेखापरीक्षण होणे गरजेचे आहे.

4. रस्ते बांधत असताना शाश्वत व पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाचा वापर होणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना ही ग्रामीण विकासासाठी अत्यंत प्रभावी योजना ठरली आहे. आर्थिक वाढ, सामाजिक विकास व मानवी विकास या तिन्ही घटकांवर या योजनेचा सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. भविष्यात अधिक प्रभावी नियोजन व पारदर्शक अंमलबजावणी केल्यास PMGSY ग्रामीण भारताच्या विकासाचा मजबूत पाया ठरेल.

संदर्भसूची (References):

1. Datt, R., & Sundharam, K. P. M. (2022). *Indian economy* (73rd edition). New Delhi, India: S. Chand Publishing.
2. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2020). *Economic development* (13th edition). Boston, MA: Pearson Education.
3. NITI Aayog Reports
4. Ministry of Rural Development, Government of India
5. PMGSY Progress Reports